

Farkas Endre

LEGYEN A NEVELÉS MINDIG BEAVATÓ JELLEGŰ

Beszélgetés Ancsel Évával a nevelésről

– Egy nemrégén megjelent írásodban olvastam a következőt:

"A napokban egy zsúfolt autóbuszon utazva egyik ismerősöm azt kérdezte:

– Hogy vagy? majd pedig: tanítasz?

– Igen.

– És még mindig szeretsz tanítani?

– Igen.

– És úgy véled, hogy van értelme?

– Igen.

Majd hangjában határozott jóindulattal felajánlotta, hogy meg fog engem győzni, semmi okom, hogy bárminek még értelmét lássam e világon."

Első kérdésemet ez motiválta:

– Valóban, bízol-e még ma is a nevelés erejében?

– Természetesen. Csak nem fogom fel ezt az erőt fanatikusán. A beszélgetés, amelyből idéztél, arra vall, hogy az a partnerem volt fanatikus, aki azt gondolta, hogy engem percek alatt egy egészen más világfelfogásra rá tud bírni. És az, hogy én száraz igenekkel válaszoltam, talán megmutatja, én viszont nem akartam őt meggyőzni arról, hogy föltétlenül értelme van, sőt, hogy nagyszerű hivatás az, amit én űzök. Nem vagyok fanatikus a nevelés erejét tekintve, és azt hiszem, hogy nem árt, ha a beszélgetésünket ezzel kezdem. Eleve hibás az a beállítottság – ha valaki úgy gondolja, hogy nevelő lévén, saját képére formálhatja a növendékeit. Az már Istennek sem sikerült, hogy a saját képére teremtsen embert, és nem is lenne jó. Arra emlékeztetek, hogy Makarenko, aki igazán nagy nevelő volt, egyszer azt mondta, hogy egy tantestületnek nagyon sokféle emberből, különböző képességű emberekből kell állnia. Hadd toldjam meg azzal, hogy igen rossz lenne az a nevelőtestület, amely csupa Makarenkóból állna, hiába volt ő nagy nevelő. Sokféle hatás kell hogy érje az ember fiát, és én úgy gondolom, hogy én egy vagyok a sokféle hatás közül, egy hatás vagyok, és hogyha valami nyomot hagyok az emberekben, ha bogarat ültetek a fejükbe és az tovább zümmög, akkor ez nekem elegendő.

Tehát nem túlzom el a nevelés erejét, nem gondolom azt, hogy átformálhatók egy egész személyiséget. Egyáltalán nem gondolom, hogy a személyiség az lágy viasz, amit kénye-kedve szerint formálhat akárki. Azt hiszem, hogy az a magatartás, amely igenli a nevelést, de nem tulajdonít neki mágikus erőt, legyűrheti a gyerekekben és fiatalokban elevenen élő idegenkedést, a "kitüntetett értelemben" vett neveléssel szemben. Mert a gyerekek vélekedése a nevelésről alaposan különbözik a mienktől.

– Te mit értesz a nevelésen? És mit értenek a gyerekek ezen?

– Biztos, hogy különbözőképpen fogjuk fel a nevelést. Iskolák nem voltak mindig. Nem is olyan nagyon régen vannak iskolák. De nevelés mindig volt. Az emberi lét ontológiai szükségszerűséggel követeli meg a nevelést. Értve ezen a történelmileg kialakult szükségletek és képességek társadalmi átörökítését. Tehát én úgy fogom fel, hogy a nevelés az nem egy tárgyakra bontható tevékenység, amely föltétlenül tantermekben folyik, hanem nem kisebb dologról van szó, mint az emberi lényeg átörökítéséről. Mivel mi emberek nem genetikusan öröklünk csupán, hanem éppen attól vagyunk emberek, hogy az emberi lényeg nem születik velünk, csak az a képesség, hogy megszerezzük az emberi képességeket, hogy magunkévá tegyük, elsajátítsuk azt, amit elődeink létrehoztak, ezt viszont csak a velünk élők tudják átadni nekünk. Egy kisgyerek nem tudja, hogy a pohár mire való. Következésképpen a kisgyerek gurigázik a pohárral. Jól teszi. Érthető. A pohárban, egy egyszerű üveg pohárban, történelmi képességek és szükségletek kristályosodnak ki. Ha megtanul pohárból inni, ez nem egyszerűen azt jelenti, hogy inni megtanul, hanem kicsit filozofikusan, azt jelenti, hogy elsajátít egy történelmileg kialakult szükségletet. Egy pszichológus kimutatta, hogy még az állkapocs izomzata is átalakul annak következtében, hogy ezt a civilizált ivásmódot megtanuljuk. De hát ez csak egy példa volt arra, amit Goethe úgy fogalmaz meg és teljesen igaza van –, hogy semmik vagyunk anélkül, amit másoktól kapunk, azoktól, akik előttünk éltek és akik velünk együtt élnek, s itt ebben a gondolatban van beleírva – nem direkt módon – az, amit én nevelésnek hívok. Tehát átörökítést értek ezen és beavatást. Nagyon fontosnak tartom ezt a szót, ezt a fogalmat, ezt a gondolatot. Nem nevelés az, amely nem beavató jellegű. Amely nem avat be a múltba, amely nem avat be az emberi dolgokba.

Nem hiszem, hogy vannak önmagában vett eleve nevelő hatású tudnivalók. Ezeket úgy szokták elképzelni, hogy a pozitívumok nevelnek. A nagyon jó szándékú pedagógusok úgy szokták ezt megfogalmazni, hogy a szépre, a jóra kell nevelni, az igazra kell nevelni és hát ami nem szép, nem jó, nem igaz, azt

majd az élet iskolán kívül eljuttatja úgyis a növendékekhez. Ez nem helyes, ez nem beavató jellegű nevelés.

– Ez az oka annak, hogy a diákok mást értenek a nevelés fogalmán?

– A diákok, gyerekek egészen másképp értelmezik a nevelést. Hadd mondjam el egy élményemet. Egy kis történet, kis jelenet: két gyerek áll az iskola folyosóján, előttük egy zord arckifejezésű tanár, éppen készül megróni őket, és ez látszik az arckifejezésén. Én véletlenül mentem arra, mikor az egyik kis srác a másikat oldalba bökte, és azt mondta neki: "most maradj nyugton, most nevelnek". A gyerkőcök úgy gondolják, hogy hát a szózatok, az "égi" szózatok, amelyek a katedráról vagy a tanári tekintély magaslatáról elhangzanak, azok a kitüntetett aktusai a nevelésnek.

Rengeteg sok külsődlegesség miatt sokszor nem fogjuk fel, hogy milyen mély és micsoda nehéz, felelősségteljes dolgot csinálunk akkor, amikor nem kisebbet teszünk, mint átörökítünk. Igenis nembeli tapasztalatokat, nembeli tudást. Mindegy, hogy ezt éppen én csinálom, vagy más csinálja. Az ember közvetít, amikor nevel. Persze nem személytelen gépként közvetít. Hadd használjak egy hasonlatot, kölcsönzöm valakitől. Ahogyan a szélről csak a fák mozgásán keresztül szerzünk tudomást, gondolatokról, tudásokról, szenvedélyekről is csak egy személyiségen keresztül szerezhethetünk. Nemcsak tudomást, hanem belső tudást. Mert hírekből is tájékozódhatok, rádióban hallott hírekből, de egy gondolat egy emberen keresztül tud hatni rám, akit az megmozgat.

És hát azt is gondolom, hogy annak amit nevelésnek hívunk, és mostmár itt az iskolai gyakorlatra gondolok, van egy paradoxona. Tudniillik teljes joggal mondjuk azt, hogy ha én nevelek valakit, akkor azt akarom, hogy gondolja a világról azt, amit én, érezze azt, amit én. Szeretem József Attilát, tehát szeresse ő is József Attilát, amin én nevetek, nevéssen ő is; tehát mégis csak megjelent itt ez a saját képre formálás, amit az elején mondtam. Ezt hívom a nevelés paradoxonának. Miért? Mert autonómiára is nevelni kell, önállóságra is. Vagyis, ha igaza van Marxnak, hogy a történelem nem más, mint nemzedékek egymás utánja, amikor is a felnövekvő nemzedék az előzőnek a vállára lép, tehát nem ugyanazt folytatja, hanem tovább viszi a történelmi poggyászt, akkor nem akarhatom, hogy tanítványaim ugyanúgy gondolkozzanak, ugyanazt érezzék, ugyanazt a zenét szeressék, amit én. Hallgassák meg, amit én nekik nyújtok tudásban, azt tegyék a tenyerükre és nézzék meg alaposan, mérlegeljék, mielőtt elfogadják. Viszonyuljanak autonóm módon ahhoz, amit tőlem kapnak, mert enélkül az autonómia nélkül nem lesz arra mód, hogy minket meghaladjanak. Ezt paradoxonnak nevezem. Mert nehéz ezzel a magatartás-

sal odaállni az emberek elé, hogy én így gondolom, de mérlegeljétek. Mert nem azért mondom, hogy minden további nélkül elfogadjátok tőlem.

– Igen. Ez érdekes. Hadd utaljak azonban még egy paradoxonra. Olvastam egyik írásodban, hogy: a pedagógusnak két szeme van, az egyik, hogy lássa a gyereket olyannak, amilyen; és egy másik, hogy lássa, milyenné lehet. Tehát nemcsak a múlt, hanem egy kicsit a jövő is a nevelő szeme előtt lebeg.

– Nagyon köszönöm. Ez kulcskérdés. Mert kicsoda a gyerek? És a fiatal? Olyan lény, aki lehetőségek csomópontja. Egy gyerekből még nagyon sok minden lehet. Tehát, ha én egy gyerekre nézek, akkor valóban nem csak azt kell látnom, hogy most milyen. Bele kell látnom, hogy mi mindenné lehet. Manapság divatos egy pszichológiai kifejezés – nincs is vele bajom –, a stigmatizáció. De ezt csak negatívan szokták értelmezni. Stigmatizálunk egy embert azzal, hogy címkézzük, hogy negatív ítéletet ragasztunk rá, de hát ez lehetséges pozitív módon is. Én nézhetek olyan tekintettel is egy emberre, hogy ő a tekintetem-ből azt lássa, mi mindenné lehet szerintem. Mennyivel különb lehet, mint amilyen. Nekem az a meggyőződése, hogy mi emberek sose vagyunk befejezettek. Az ember nem befejezett lény. Akárhány éves. Csakhogy a gyerek plasztikusabb, mint általában az ember. Minden ember tartogat meglepetést. Arisztotelésznek igaza van, hogy a meggömbült fa is kiegyenesedhet. Viharban. És az egyenes fa is meggömbülhet... És talán az se mindig tiszta negatívum, ha az egyenes fa meggömbül. Ha egy túlzott magabiztosságtól szálfegyenes fa meggömbül. Mert veretlen ember nem nevelődik. Megpróbáltatások nélkül, kemény konfliktusok keresztülvitele nélkül az ember nem nevelődik. És a nevelés egyik idő-lumát, a neveléshez fűződő egyik babonát hadd nevezzem meg, méghozzá azt, amely úgy fogja fel a nevelődést, hogy ez harmonikus kibontakozás, egy konfliktusoktól mentes épülés: tudásban, erkölcsi javakban. Ez teljességgel hamis. Lukács György Makarencóról szóló tanulmányában talán ezt emeli ki legjobban, mint Makarencó nagy felismerését. Hogy a személyiség nem tud megrázó kódtatások nélkül fejlődni. Ezt a katarzis elvének nevezem a nevelésben. Kompromisszumot nem ismerő válaszut előtt döntve, önállóan döntve formálódik a személyiség. Ettől nem óvhatjuk meg a gyereket, nem óvhatjuk meg a fiatalt, mert ez nem megóvás, ez kiszolgáltatás az élet nehéz helyzeteinek, ha mindig mi döntünk helyette.

– Hadd kérdezzem most már meg: erkölcsi nevelésre vagy erkölcsi nevelés van-e?

– Nekem az a véleményem, hogy a nevelést nem lehet fölparcellázni. Mikor én középiskolában tanítottam, akkor épp öt parcella volt, a nevelésnek öt par-

cellája, az egyik volt az erkölcsi. Most azt kérdezem én, ha én József Attilát tanítom, egy József Attila verset, ki mondja még azt, hogy ez most esztétikai nevelés és nem erkölcsi. Hát hogyné lenne ez egyben erkölcsi nevelés? Ha én matematikát tanítok és hogyha meg tudom valósítani azt, hogy a tanítványaimban a problémamegoldás öröme, a problémával, a feladvánnyal való birkózás képessége kialakuljon, ez miért nem egyben erkölcsi nevelés is? Ez csak értelmi nevelés, ez csak matematika? Én azt hiszem, hogy az etikai mozzanat az jelen van az élet minden szférájában, és így a nevelés egészében is jelen van.

– De külön nincs.

– Nem hiszek a külön erkölcsi nevelésnek nevezhető parcellában.

– És abban hiszel, hogy etikai kultúrára, erkölcsi normák ismeretére, vagy erkölcsi konfliktusok, problémák megtanítására lehet nevelni?

– Hát ez teljességgel szükséges. Itt az elemi normákat, szabályokat értem, ez szükséges. De kénytelen vagyok utalni arra, hogy az én etikai felfogásban a normák, szabályok nem merítik ki az erkölcs fogalmát. Sőt! Hadd utaljak az előbb említett konfliktusokra, az erkölcs isten igazából a dilemmákban létezik, dilemma-helyzetekben van jelen viszonylag önállóan. Tehát amikor nagy a tétje annak, hogy hogyan döntök. Az nem erkölcsi kérdés, hogy én milyen technikai eszközöket használok a főzésnél. De mihelyt dilemmák elé állít engem az élet, ott nem igazítanak el a szabályok, a normák. S igazából ott dől el, hogy a moralitásom állja-e az élet próbáját vagy sem. Tehát kell szabályokat tanítani, kell elemi normákat nem is tanítani, hanem valahogy átadni. Beavatni ezekben, de nem szabad hinni, hogy ezzel fölkészítem az embereket a valóban etikailag kritikus helyzetekre, mert a kritikus helyzetekben nem segít rajtam a norma.

Nem olyan régen olvastam egy Lengyel József írásban egy kis részletet, és elnémultam tőle. Azt mondja Lengyel József, hogy: lágerből csak akkor szabad szökní, ha gonosz ember van őrségen. Mert az őrtöket megbüntetik a szökésért. Hát erre nincs norma. Lengyel József megfogalmazott önmagának egy normát. Mert ő még arra is gondol, hogy kit büntetnek meg az ő szökése miatt. Ez nem foglалható semmilyen kódexbe. Ez egy általa alkotott, igen magasrendű erkölcsi törvény, hadd különböztessék meg ezzel a szóval. És íme, ez is példa arra, hogy az igazi etikum mindig ott keletkezik, ahol a tetteim érintenek egy másik embert. Még arra is gondolni kell, hogy milyen őrt érint az én tettem, hát ez magasrendű moralitás.

– Hadd kérdezzek egy másik oldalról: a pedagógusnak van-e önálló erköl-

csi arculata: Vagy egyáltalán beszélhetünk pedagógus etikáról, még szélesebben szakmai etikáról?

– Nem könnyű kérdés. Azért nem könnyű, mert én azt gondolom, hogy a moralitás általános elvekre épül, nem az általános emberire, de általános elvekre és itt az alapokban nincs különbség. A tekintetben, hogy pedagógus vagyok vagy növendék, metró építő vagyok, vagy cipész vagyok, itt nincs különbség. Ám de! Azt el kell ismernem – akkor is, ha én az általános etikai alapokat tartom elsődlegesnek és csak erre épülhetnek bizonyos specifikus követelmények – azt el kell ismernem, hogy a pedagógus sajátos helyzetben kerül kontaktusba más emberekkel. Mostanában már nincs mindenütt katedra – tehát azt már nem mondhatom, hogy minden esetben magasabb polcon áll szemben a diákokkal. (Nagyon nem tetszik nekem iskoláink és osztálytermeink ilyen berendezése, azon egyszerű oknál fogva, mert így a gyerekek nem tudnak egymásra figyelni. Pedig ezt pokoli korán kellene megtanítani, hogy figyeljünk a másik emberre, méghozzá nemcsak arra, hogy mit mond, hanem milyen az arca amikor mondja. És az a mód, ahogyan be vannak rendezve a mi iskoláink és osztálytermeink, ezt már eleve kizárja. Sőt! Ha én gyerek vagyok és hátra fordulok, mert érdekel, hogy az én osztálytársam hogyan mondja amit mond, rám szólnak. Rám szólnak. Rosszabb esetben még intőt is kapok, hogy hogyan viselkedtem, pedig csak érdekelt a társam. Tehát tulajdonképpen teljesen pozitív emberi magatartás a hátra fordulás.

Na, de visszakanyarodok oda, hogy akárhogy forgatjuk, beszélhetünk-e partneri viszonyról diák és tanár között, szerintem nem egészen igaz ez. A tanár: vezető. A tanár ítél, osztályoz. Bizonyos hatalma van. Az alsó tagozatos pedagógustól kezdve az egyetemi oktatóig. Tehát ez a helyzet sajátos. Itt egy-egy ítélet, amit a tanító elmond a gyerekek feje fölött, ha bírói jelleget ölt, nagyon súlyos következményekkel járhat. Velem is előfordult, hogy volt egy gyöngébb tanítványom. Egyszer kérdeztem valamit az osztálytól és egyedül ő volt az, akinek volt válasza, méghozzá nagyon jó válasza a kérdésre, és akkor én elkövettem azt a vétséget, hogy: nacsak, a Némethi Irénke meg tudta ezt oldani. Ebben a dicséretben lebecsülés volt. Mert kifejeződött az, hogy én csodálkozom azon, hogy éppen a Némethi Irénke tudta megoldani. És igenis azonnal láttam az arcán, hogy megbántottam, noha dicsérni akartam. Nem szabad ilyesmin csodálkozni, hiszen minden ember tudatában kigyulladhat bármikor a lámpa. És e vétség mögött már ott van az a gyakori tanári hiba, hogy skatulyázzuk a gyerekeket. Iszonyatos dolog, hogy valakit közepes tanulónak skatulyázunk be.

Egyszóval, azt akarom hangsúlyozni, hogy etikailag kritikus helyzetben dolgozik egy pedagógus, mert reprezentatív személyiség, és ezért minden szavának, de a szavak hangsúlyának, a metakommunikatív megnyilatkozásainak is jelentősége, súlya van. Rombol vagy épít, segít, megtámaszt vagy az önbizalom hiányt még jobban elmélyítheti.

Az, hogy reprezentatív személyiség, hogy nagy súlya van, hogy nem egyszerűen a Judit néni mondja, hanem A JUDIT néni mondja, ez fogalom a gyerekek számára. A Judit néni a társadalmat is reprezentálja tulajdonképpen és ezért nagyon kritikus minden mozdulata. Itt látom a specifikumot, hogy sűrű emberközegben dolgozik a pedagógus, méghozzá mint reprezentatív személyiség.

– S egész személyiségével dolgozik, nincs tőle független munkaeszköze. Személyisége és munkaeszköze egybefonódik.

– Úgy van. Úgy van. Na, de hát ő is ember. Sok százezer pedagógus van. Azt nem lehet kívánni, hogy különleges anyagból legyenek gyúrva a pedagógusok. Azt szoktuk mondani, hogy hagyja a tantermen kívül a gondját, baját. Igaz is, meg nem is. Mert valóban az a helyzet, hogy egy pedagógus lehet ideges, nyugtalan, mert... mert például sok családi baja van. A gyerek nem tudhatja, hogy nem ellene irányul ez az ingerültség. És ezért vétkezhet, hogyha magával viszi ezt az egyéb forrásokból eredő ingerültséget. Viszont az sem megoldás, hogy – úgy mondjam szerepet játszik. Nekem egy kisgyerek mondta ezt egyszer a tanító nénijéről, hogy a tanító néni mindig "megigazítja az arcát", mielőtt belép a terembe. Nem, nem tartom ezt követendő magatartásnak.

– Nekem meg azt írták egyszer a diákok, hogy a pedagógus felveszi az erkölcsi munkaköpenyt.

– Hű, de jó kifejezés! Szóval itt valahol a spontaneitásnak és az önuralomnak egy szerencsés párosulása az ideális, de hol tudjuk az ideálisat megközelíteni? Én amondó vagyok, hogy inkább merje megmondani a pedagógus, hogy "gyerekek, ma nagyon fáradt vagyok. Nagyon fáj a fejem. Azért leszek ma egy kicsit barátságatlanabb". Szóval egy olyan emberi kapcsolatot én lehetségesnek tartok, ahol ez megmondható. És ez kevesebbet árt, mint, mint ez a ... az erkölcsi munkaköpeny, vagy a megigazított arc.

– Mindezek a gondolatok elvezetnek a szabadság problémájához, ahhoz, hogy tud-e a pedagógus szabadságra nevelni? Felébreszteni a szabadság szükségletét? Mi erről a véleményed?

– Nagyon örülök a kérdésnek, mert pokolian hiányzik a szemléletünkből. Tulajdonképpen azt gondoljuk, hogy a gyerek az egy megzabolázandó természeti erő. El kell érní, hogy nyugton ott maradjon a padban. A helyén. Én meg ezt

nem hiszem.

Tudom, hogy a nagy létszámú osztályokban nagyon nehéz úrrá lenni a helyzeten. Tehát amit itt ismételtetnek, hogy fegyelmezés, fegyelmezés, ez tényleg probléma. De ennek állandó egyoldalú előtérbe állítása, hát egyszerűen még kimondani is alig engedi azt, hogy a nevelésnek feladata szabadság-szükségletet ébreszteni, nemhogy kielégíteni, szabadság-élményt nyújtani. Miért vagyok én olyan nagymértékben – azt hiszem mióta az eszemet tudom – a játék kultuszának a híve? Erősen fogalmazok. Mert a játék a szabadság dimenziója. Mert ha játszom, akkor például egy pohár lehet úrhajó, én meg lehetek ennek az úrhajónak a parancsnoka. Itt minden lehetséges. És a gyerekek ezért nem nőhetnek fel játék nélkül. De hogyan lehet szabadság-élményt nyújtani, szabadság szükségletet ébreszteni? Egyáltalán nem könnyű. Voltak olyan idők – nem kell mondani milyen idők, ez úgylát kiderül –, amikor új osztályt vettem át és valamely kérdésről elmondtam azt, amit tudnivalónak tartottam, majd azt kérdeztem a gyerekektől, hogy mi erről a véleményük. A kérdést nem értették. Hogy, hogy vélemény? Egy tananyagról? Tehát a szabad viszony ahhoz, amit a tanár előad, ez már kiindulópont. De ez még csak kiindulópont. Ez még csak autonómia, s az autonómia nem szabadság. Jól tudom, hogy az autonómia nem önérték, az autonómiát sok mindenre, nemcsak jóra lehet használni. Tehát, amit elmondtam az autonómiáról, az ennyiben nagyon csonka gondolatmenet volt. De szabadság nincs autonómia nélkül! Ha a gyerekeknek módja van önállóan birtokba venni valamit, ami addig ismeretlen volt, az már szabadság-élmény. És nekem az a véleményem, hogy minden öröme a magva a szabadság-élmény. Akkor is, ha nehéz ezt egzakt módon kimutatni.

Ott tudok én magasabb rendű szükségletet ébreszteni, ahol egy tevékenységhez örömet tudok társítani, párosítani. És ez, ez megint rögeszmém, hogy az ismeretek esetleg feleződnek, meg el is felejtjük, azon kívül, hogy feleződnek. De ha én szükségletet tudok ébreszteni, megismerési szükségletet, társulási szükségletet, esztétikai szükségletet, az nem feleződik. A szükségletek ébresztése makarenkói gondolat. Makarenkó épített erre többek között. Ha ezt elérem, akkor a legtöbbet elértem. Mert a szükséglet működni fog akkor is, amikor én már nem leszek ott, amikor már nincs iskola. És hadd mondjak még egy szót Makarenkóról. Makarenkó a szó konvencionális értelmében nem nevelt. Nem tartott soha erkölcsi prédikációt, a verbalizmus lidércnyomása nem ülte meg a telepeit, egyiket sem. Mit csinált Makarenkó? Makarenkó azt a marxi gondolatot valósította meg szerintem, hogy az ember kifelé hatva, a valóságot alakítva alakítja önmagát. Létrehozta az önalakításnak a

feltételeit. Tehát nem direktben nevelt, ahogy ezt mi pokoli rosszul elgondoljuk. Azt hisszük, hogy a nevelés hanghullámokon át, dobhártyán keresztül ható tevékenység. Nem ilyen hatása van, de ez váltja ki – őt idézem – azt a lomha közönyt, amely normális, ép gyerekekben ébred, ha ezt a fajta nevelést alkalmazzuk. Negatív hatékonysága van! De megteremteni a cselekvésnek, saját kis világunk alakításának a feltételeit, létrehozni egyetlen olyan normát, ami nem rendtartásból ered, hanem mi találtuk ki, hát ez nevelés, mert azt a normát, amit mi találtunk ki, egész másképp fogjuk betartani.

– Tehát az erkölcsi nevelés lényege az önnevelésre nevelés?

– Hát ha önnevelésen azt értjük, hogy fejlesztem az akaraterőmet és így tovább, akkor nem. Mert akkor az önnevelés egy individuális köldöknéző magatartás. Elnézést kérek az erős kifejezésért. De ha önnevelés abban az értelemben, hogy másokkal együtt alakítom mindennapi létünk körülményeit, akkor ez történt Makarenkónál, nem más. Akkor, akkor igen.

– Köszönöm szépen a beszélgetést. Nagyon hasznos és tanulságos volt. Köszönjük, hogy beavattál a gondolataidba.

– Én is köszönöm.